

הרב דוד אסולין

תנורו של עכנאי

בין 'בת קול' ל'רואים את הקולות'¹

א. פתיחה

בשיאו של הסיפור המפורסם על "תנורו של עכנאי", לאחר שרבי אליעזר מביין שאין הוא מצליח לשכנע את חכמי ישראל בצדקת דרכו, הוא מגייס לטובתו 'בת קול' מן השמים שתוכיח את צדקת דרכו:

חזר ואמר להם: אם הלכה כמותי – מן השמים יוכיחו! יצאתה בת קול ואמרה: מה לכם אצל רבי אליעזר שהלכה כמותו בכל מקום!
[בבלי בבא מציעא, נט ע"ב]²

אפילו בשמים מסכימים עם רבי אליעזר שהלכה כמותו! אולם רבי יהושע, שמייצג את עמדתם של רוב החכמים, אינו נכנע. הוא מגיב בעוצמה רבה, וטובע 'מטבע' שהפך להיות יסוד מוסד בעולמה של תורה:

עמד רבי יהושע על רגליו ואמר: לא בשמים היא!

ומוסיפה הגמרא ומבארת:

מאי לא בשמים היא? אמר רבי ירמיה: שכבר נתנה תורה מהר סיני, אין אנו משגיחין בבת קול, שכבר כתבת בהר סיני בתורה: 'אחרי רבים להטות' (שמות כג, ב).

כאן אנו נפגשים עם מוקד הסוגיה: האם התורה היא בשמים או בארץ? מה מקומם של חכמי התורה בביאור התורה? מה מקומו של נביא או בעל רוח הקודש בפרשנות ובפסיקת הלכה? מה משמעותה של האמירה שהתורה לא בשמים היא? האם באמת התורה אינה בשמים, ולנו חכמי הארץ יש רשות לעשות בה כבשלנו? האם לגיטימי לפרשה כפי רצוננו וצרכינו? חושבני שהליכה בדרך זו חוטאת למורכבותה של האמירה היסודית הזאת.

¹ הערת העורך: לניתוח בכיוון שונה של סיפור זה, ראו מאמרו של הרב יאיר דרייפוס, "כל השערים ננעלים? – קריאה חדשה בסיפור תנורו של עכנאי", המופיע בגיליון זה, עמ' 157-167. וכן ראו את מאמרו של הרב בני קלמןזון, "תורה שבעל פה – קונפליקט מתוכנן בין א-לוהים לאדם – עיון מחודש בסיפור תנורו של עכנאי", גם הוא בגיליון זה, עמ' 145-156. וראו גם: הרב עודד ישראלי, "...חוץ משערי הונאה" – עיון בסיפור האגדה 'תנורו של עכנאי', בתוך: א' בוק, ש' ויגודה ומ' מונץ (עורכים), על דרך האבות: שלושים שנה למכללת הרצוג – קובץ מאמרים בנושאי תורה וחינוך, אלון שבות תשס"א, עמ' 269-281.
² כל המובאות הסתמיות להלן הן מסוגיה זו.

התבוננות באגדה הזו עצמה מראה, שלכל אורך הסיפור ממשיכה ההתערבות מן השמים'. לאחר שרבי אליעזר מתבשר על ידי תלמידו, רבי עקיבא, שחכמי ישראל בדלים ממנו,³ זלגו עיניו דמעות:

לקה העולם שלישי בזיתים, ושליש בחטים, ושליש בשעורים. ויש אומרים: אף בצק שבידי אשה טַפַּח [התקלקל]. תנא: אף [כעס] גדול היה באותו היום, שבכל מקום שנתן בו עיניו רבי אליעזר נשרף. ואף רבן גמליאל היה בא בספינה, עמד עליו נחשול לְטַפְעו. אמר: כמדומה לי שאין זה אלא בשביל רבי אליעזר בן הורקנוס.⁴ עמד על רגליו ואמר: רבונו של עולם, גלוי וידוע לפניך שלא לכבודי עשיתי, ולא לכבוד בית אבא עשיתי, אלא לכבודך, שלא ירבו מחלוקות בישראל. נח הים מזעפו.

יתרה מכך, גם לרבי יהושע יש שיג ושיח עם השמים. לאחר שהוא קובע ש"אין מביאין ראייה מן החרוב" ו"אין מביאין ראייה מאמת המים", הוא מוסיף ומדבר אל כותלי בית המדרש שמטו ליפול מפני רבי אליעזר:

גער בהם רבי יהושע: אם תלמידי חכמים מנצחים זה את זה בהלכה – אתם מה טיבכם? לא נפלו מפני כבודו של רבי יהושע, ולא זקפו מפני כבודו של רבי אליעזר, ועדיין מטין ועומדין.

בשונה מרבי אליעזר, רבי יהושע אינו מגייס את השמים לטובתו, אך בכוחו לפנות אליהם ולמנוע מנסים על-טבעיים והתערבות שמימית לשבש את סדר הלימוד והכרעת ההלכה הרגיל בבית המדרש.

גם בסיומו הטראגי של המעשה, ממשיכה ההתערבות הפעילה מן השמים. רבי אליעזר נופל על פניו, לאחר זמן רב שלא הניחה לו אשתו אימא שלום לעשות כן, וכתוצאה מכך מת רבן גמליאל. כשרבי אליעזר שואל אותה מניין ידעה שכך יקרה, היא עונה:

כך מקובלני מבית אבי אבא: כל השערים ננעלים חוץ משערי אונאה.

מסקנת הסיפור מעלה באופן ברור שנעשה עוול לרבי אליעזר. היתה כאן אונאת דברים לרבי אליעזר, ולכן בשמים עדיין לא שוקטים ולא נחים גם אם נח הים מזעפו בעקבות דבריו של רבן גמליאל. בשמים עדיין תובעים את עלבוננו של רבי אליעזר.

אם כן, מי הוא הצודק בסיפור? האם רבי יהושע, בעל המימרא ש"לא בשמים היא"? או רבי אליעזר, שעומד על האמת שלו שמקבלת שוב ושוב את האישור וההצדקה מן השמים? הדילמה הזאת באה לידי ביטוי מרשים בהצצה שמעניק אליהו הנביא לרבי נתן על מה שהתרחש במחיצתו של הקב"ה באותה השעה:

³ רש"י מפרש שנידו אותו, אבל הרמב"ן פירש שהחרימו אותו וזה חמור הרבה יותר. ועיינו בדברי הרשב"א, הריטב"א ונימוקי יוסף, והמאירי בחידושיהם על סוגייתנו שדנו בדבר.

⁴ אף שלכאורה רבן גמליאל לא היה עמהם בזמן המחלוקת והנידוי של רבי אליעזר (כיון שלא נזכר בסיפור), מכל מקום, מסתבר שלא נידו ללא קבלת רשות מהנשיא רבן גמליאל, ולכן הוא זה שנושא אחריות לפגיעה ברבי אליעזר, וכפי שכתב רש"י, ד"ה רבן גמליאל: "נשיא היה, ועל פיו נעשה".

אשכחיה רבי נתן לאליהו, אמר ליה: מאי עביד קודשא בריך הוא בההיא שעתא? אמר ליה: קא חייך ואמר: נצחוני בני, נצחוני בני.

הקב"ה מחייך... הוא מרוצה ושמח במה שנקבע על ידי חכמי ישראל.

ב. פירושו של רב נסים גאון

פירושים רבים נכתבו על סוגיה זו. רוצה אני להביא את דבריו של אחד הקדמונים, רב נסים גאון. פירושו מוסיף ממד שאמנם קיים בסוגיה בצורה מפורשת, אך אצלו הוא מקבל משקל משמעותי יותר. הוא מתמקד בשאלה המרכזית, מדוע לא קיבלו חכמי ישראל את בת הקול שקבעה שהלכה כרבי אליעזר בכל מקום:

שלא היתה הכוונה אלא לנסות את החכמים, אם יניחו הקבלה שבידם והגמרא שבפיהם בשביל בת קול ואם לאו. בדומה למה שכתב 'כי מנסה ה' א-להיכם אתכם' (דברים יג, ד). והנה נודע עם כל זאת בירור קבלתם, וזה שאמר רבי יהושע 'לא בשמים היא' כלומר כי 'תורת ה' תמימה' (תהלים יט, ח), וכבר ניתנה לנו בסיני, והודיענו כי לא מחליף ממנה דיבור אחד, ואין בתורתנו חסרון ולא ספק, כדי שנצטרך אל ראייה מן השמים.⁵

[פירוש רב נסים גאון, ברכות יט ע"א]

רב נסים גאון מבאר שבסוגייתנו יש להתייחס בעצם לשני 'קולות', ולא רק אל בת הקול שיצאה לפסוק ההלכה כרבי אליעזר. מול בת הקול שיוצאת מן השמים על מנת להצדיק את רבי אליעזר, קיים קול אחר, קדום יותר, נעלה יותר, ובעיקר מחייב יותר; הקול ששמעו כל ישראל במעמד הר סיני. הקול הזה הוא הקול המחייב אותנו, מבחינת קיום מצוות התורה, ולא קולות אחרים. וזאת מדוע? התשובה שמציע רב נסים גאון היא, שאם היינו צריכים קולות חיצוניים, אפילו זה נבואה או רוח הקודש, כדי להסביר את פשט התורה, הרי שזה מבטא חיסרון בתורה, חס ושלום. גדולתה של התורה בכך שהיא תמימה, שהיא שלמה ואין בה כל פגם, וממילא, על אף גדולתה, הרי שהיא חייבת להיות מובנת לנו, לפחות ברובד של הקיום המעשי, ללא כל עזרה 'מבחוץ'. זו גדולתה ותמימותה של התורה. מי שמערב בת קול כדי להבין את פשט התורה, כאילו אומר שהתורה חסרה ולא ניתנת להבנה על ידנו, מקבלי התורה. גדולתה של התורה ותמימותה היא דווקא בכך שהיא יכולה להיות מובנת על ידי חכמי ישראל. כמובן, קיימים בתורה זו עצמה גם רבדים עמוקים מני ים ורחבים מני ארץ, שאין בכוחנו להבינם כל צורכם, ואף על פי כן, הקב"ה נטע בנו מספיק דעת כדי להבינה, לפחות ברמה של הקיום המעשי שלה, שאם לא כן לא היה נותנה לנו ולא היה מצווה עלינו לקיימה.

⁵ מעין הדברים הללו כתב גם מהר"ן חיות בחידושויו כאן: "ולא ידמה בתורה שבאה מאת ה' גרעון או השינוי. וכשם שה' יתברך הוא נצחי כך התורה שבאה מאת ה' היא נצחית... ואם כן בעת ששמע הקב"ה איך לא השגיתו החכמים על כל המופתים יוצאים מגדר הטבע, שהראה רבי אליעזר לאמת דעתו, ואמרו 'לא בשמים היא', כבר כתבתי בתורה אחרי רבים להטות, אם כן הראיה איך שתול על ליבם העיקר הגדול שה' יתברך הוא נצחי ואינו נופל בו שינוי ומקרה, וזה הכוונה 'נצחוני בני' שהראו כי מאמינים בו שהוא נצחי".

הניסיון שעומדים בו חכמי ישראל הוא עצום. אכן, יש כאן בת קול אמתית. היא לא מזויפת או באה ממקור לא טהור. בת הקול הזאת שמצדיקה את רבי אליעזר מקורה אכן מן השמים. וכך אכן מבין זאת רבי יהושע, ולכן הוא נזעק לקבוע 'לא בשמים היא', דווקא מפני שבת הקול באמת באה מן השמים. אלא שהחכמים נקראים עתה לעמוד בניסיון, ניסיון לא קל. הם מחויבים לעמוד באומץ אל מול השמים ולומר שלא בשמים היא! הם צריכים לקבוע שיש להם מחויבות גדולה יותר לקול הקדום מהר סיני, שגם הוא מן השמים!

ג. קול גדול ולא יסף

יש פסוק מופלא שמתאר את הקול 'ההוא' ממעמד הר סיני:

אֵת הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה דִּבֶּר ה' אֶל כָּל קְהֵלְכֶם בְּהַר מִתּוֹךְ הָאֵשׁ הָעֲנַן וְהַעֲרָפֶל קוֹל גָּדוֹל וְלֹא יִסָּף וַיִּכְתְּבֶם עַל שְׁנֵי לַחַת אֲבָנִים וַיִּתֶּנֶם אֵלַי.

[דברים ה, יט]

נחלקו הפרשנים בפירושו המילה 'יסף'. רש"י על אתר מביא את שני הפירושים:

מתרגמין: ולא פסק, כי קולו חזק וקיים לעולם. דבר אחר: ולא יסף – לא הוסיף להיראות באותו פומבי.

[פירוש רש"י, שם]

שני הפירושים אמת. שתי בחינות מיוחדות בקול של מעמד הר סיני: קול זה הוא חד-פעמי בעולם; מעולם לא נשמע קול כזה ולעולם לא יישמע עוד. ולא פחות מכך, ודווקא מתוך זה, הקול הזה חד-פעמי בכך שהוא קיים עד היום, יש רק להטות את האוזן והלב על מנת לשמוע אותו. הקול הזה כל כך גדול הוא בעוצמתו, שאין קול או בת קול שיוכלו להשתיקו או לעמעמו.

רבי יהושע וחכמי ישראל מייצגים את הקול של מעמד הר סיני, שקבע "אחרי רבים להטות", ורבי אליעזר מייצג את הקול המתחדש לנביאים או לאלו הזוכים לרוח הקודש. וכבר קבעו והכריעו החכמים, שהקול של מעמד הר סיני הוא המחייבנו, וכל קול אחר, גם אם מקורו אמת, אם בא לסתור את הקול הראשון הרי שהוא נדחה מפניו. תפיסה כזאת איננה מסלקת, חס ושלום, את הקב"ה מבית המדרש. להפך, היא מנסה להטות את אוזנה ולבה בכל כוחה ורגישותה על מנת להביא את הקול של מעמד הר סיני, קולה של התורה, שהוא קולו של הקב"ה, אל בית המדרש. אין כאן 'אוטונומיה', ו'דמוקרטיה' במונח של כל אחד יעשה לפי ראות עיניו, אלא יש כאן ניסיון אמתי של חכמי ישראל לתפוס ולהבין את הקול 'ההוא'. וכאשר מתעורר ספק, חכמי ישראל חייבים לפעול על פי הכלל הבסיסי ביותר בתורה הזו עצמה – 'אחרי רבים להטות'. כלל זה איננו נתפס כאן כ'חידוש'; להפך, יש כאן יישום של הכלל העתיק שיש ללכת אחרי רבים.

אבל מיניה וביה ברור שיש כאן גם 'חידוש'. התורה הזו עצמה, הניחה בתוכה יסודות להתמודדות עם השאלות המתחדשות בכל דור, ונתנה את הסמכות המלאה לחכמי ישראל

לדון על פי מיטב הבנתם. מעתה ההכרעה שיכריעו חכמי ישראל תהווה המשך ישיר לקול שניתן מסיני; "אפילו מה שתלמיד ותיק עתיד להורות לפני רבו כבר נאמר למשה בסיני".⁶

ד. בין רבי אליעזר לרבי יהושע

מבחינת שיטת הלימוד, דווקא רבי אליעזר הוא זה שאינו ממהר לקבל חידושים. רבי אליעזר מעיד על עצמו: "ולא אמרתי דבר שלא שמעתי מפי רבי מעולם".⁷ רבי יהושע, לעומת זאת, מייצג את הסמכות של חכמי ישראל להורות הלכה ולחדש על פי מיטב הבנתם. ייתכן שעניין זה עצמו בא לידי ביטוי כאן במחלוקת על "תנורו של עכנאי". המחלוקת היא על דינו של תנור:

חתכו חוליות, ונתן חול בין חוליא לחוליא – רבי אליעזר מטהר, וחכמים מטמאין.

[בבא מציעא, נט ע"א]⁸

תנור זה עשוי חוליות חוליות, וכל חוליה מחוברת לחברתה על ידי חול. נשאלת השאלה: האם יש לראות תנור זה כתנור אחד שלם, או כאוסף של חוליות המחוברות באופן מלאכותי? אם זה תנור שלם, הרי שהוא כלי שלם, וכיון שכך הריהו מקבל טומאה; ואם אין אפשרות להגדירו ככלי, כיון שאיננו עשוי מקשה אחת, הרי שאינו מקבל טומאה. רבי אליעזר מטהר כי הוא סבור שאין כאן כלי שלם. לא ניתן לקחת חוליות חוליות ולומר שהם כלי אחד שלם. באותה מידה התורה חייבת לעבור מדור לדור כפי שהיא באופן המדויק ביותר, ואין רשות לאף אדם לחדש ולומר דבר שלא שמע מפי רבו.

ניתן לפרש כך גם את 'המופתים' שהביא מאמת המים, מהחרוב ומכותלי בית המדרש. אמת המים בנויה בצורה של שיפוע שמזרים המים מהמקור, הלאה למרחקים עצומים. הכול תלוי בעוצמתו של המקור, של המעיין. אין מקור מים אחר שמתחדש בדרך, כל המים מקורם רק בשורש; כך התורה באה ממקורה ממעמד הר סיני, מרב לתלמיד ברצף אחד, ואין רשות לאדם לחדש דברים בדרך. כך גם החרוב. החרוב מסמל אילן בעל שורשים עמוקים שלא ממהרים לתת פירותיהם.⁹ התורה עיקרה בשורשיה, אין כל אפשרות למקור אחר. כל הענפים, העלים והפירות מקבלים את הכוח מן השורשים. זה גם מה שמבטאים, כמובן, קירות בית המדרש. בית המדרש הוא המקום שבו יכולה המסורת הזאת לעבור בטהרתה ללא כל פגימה ושינוי. כאשר רבי אליעזר מחזיר את אמת המים אחורה, עוקר את החרוב וכמעט ממוטט את כותלי בית המדרש – הוא טוען כלפי החכמים: אם אינכם מקבלים את עמדתי הרי אתם כאילו עוקרים את שורשיה של התורה!

גם רבי יהושע כמובן סבור שמקורה וכוחה של התורה נובעת מהשורשים העמוקים של מעמד הר סיני, אך לעומת רבי אליעזר, מייצג רבי יהושע את העמדה הרואה כהכרח את

⁶ ירושלמי פאה, פ"ב ה"ד.

⁷ בבלי סוכה, כח ע"א.

⁸ המקור הוא במשנה כלים, ה, י.

⁹ ראו בבלי בכורות, ח ע"א, שהחרוב נותן פירות רק אחרי שבעים שנה. וכן בסיפור המפורסם על חוני המעגל, בבלי תענית, כג ע"א.

הצורך להתמודד עם אתגרי כל תקופה ולחדש הלכה, על פי הכלים שניתנו לחכמים בכל דור ודור. אמנם עדיין ניכרת צורתם של החוליות החתוכות, אבל הן יוצרות בסופו של דבר רצף אחד וכלי שלם. גם התורה נבנית בכל דור ודור, קומה על גבי קומה, כל דור מוסיף את הקומה שלו על ידי חכמי בית המדרש וגדולי החכמים, ובסוף התהליך נוצר כלי אחד שלם שיש בו רצף אחד ותורה אחת שלמה. לשיטת רבי יהושע, קולם של חכמי ישראל בכל דור מהווה את ההמשך האותנטי של המעמד ההוא והקול ההוא ששמעו בסיני.

אין ספק, שגם את דינו של תנור זה קיבל רבי אליעזר מרבותיו. ייתכן שרבי אליעזר רואה בבת קול סמכות שרק מחזקת את קבלתו שאינה פחותה מרבותיו שמהם קיבל את תורתו. זו הסיבה לכך שרבי אליעזר מעז לעמוד מול הרוב ולא לקבל את עמדתם, הוא חש שהוא איננו לבד, כל רבותיו עומדים אתו ומחזקים את עמדתו,¹⁰ ואפילו בת קול, מסכימה לשיטתו. התורה כרצף אחד ללא חוליות מחייבת מסירה מלאה של כל מה שצריך לדורות הבאים. גם בת קול מהווה סמכות לדעתו, שכן היא באה מאותו המקור של התורה – מן השמים. רבי יהושע, לעומת זאת, מייצג עמדה שהתורה שבאה מסיני היא מקור הסמכות של חכמי ישראל לקביעת ההלכה, ולכן היא גבוהה יותר ואף עתיקה יותר מהמקור של הבת קול המתחדש רק עתה.

ה. כל השערים ננעלים חוץ משערי אונאה

אולם אותו הקול של מעמד הר סיני מחייב גם את מצות "ואהבת לרעך כמוך".¹¹ הקול הזה של מעמד הר סיני, בשונה מקולות של נביאים שיכולים להתריע על תופעה כזו או אחרת, מציג מערכת שלמה של ערכים ומצוות שמשלימים זה את זה; רק כך נוצרת התמימות והשלמות של התורה. הוויכוח בעניין תנורו של עכנאי מתקשר למערכת רחבה יותר של דיני הטהרה והטומאה בכלל, ועוד יותר מכך לשאלות כלליות של הכרעת ההלכה במציאות של ספק. אין כאן קול קטוע וחלקי. לא ניתן לקחת רק חלקים מהתורה, ולהתייחס אליהם באופן מקומי. חייבים לראות כל המערכת בשלמותה.

לתמימות הזאת – של הקול הברור של הר סיני מחד, והסמכות של חכמים להכריע ולחדש לפי הבנתם וצורכי השעה והעניין מאידך – יש לצרף גורם שלישי שאיננו פחות חשוב משני הראשונים: יחס אנושי ורגיש ואוהב, ובמילים אחרות: "ואהבת לרעך כמוך".

¹⁰ מעשה דומה אנו מוצאים במחלוקת של עקביא בן מהללאל עם חכמי ישראל: "עקביא בן מהללאל העיד ארבעה דברים. אמרו לו: עקביא, חזור בך בארבעה דברים שהיית אומר, ונעשך אב בית דין לישראל. אמר להן: מוטב לי להקרא שוטה כל ימי, ולא ליעשות שעה אחת רשע לפני המקום; שלא יהיו אומרים בשביל שררה חזר בו... ונדרוהו ומת בנדויו וסקלו בית דין את ארונו. אמר רבי יהודה: חס ושלום שעקביא נתנדה, שאין עורה ננעלת בפני כל אדם מישראל בחכמה וביראת חטא כעקביא בן מהללאל! ואת מי נדו? אליעזר בן חנוך שפקק בטהרת ידים" (משנה עדויות, ה, 1). ובמשנה הבאה שנינו: "בשעת מיתתו אמר לבנו: בני, חזור בך בארבעה דברים שהייתי אומר. אמר לו: ולמה לא חזרת בך? אמר לו: אני שמעתי מפי המרובים והם שמעו מפי המרובים; אני עמדתי בשמועתי והם עמדו בשמועתי. אבל אתה שמעת מפי היחיד ומפי המרובין; מוטב להניח דברי היחיד ולאחוז בדברי המרובין" (שם, ז). מדברי עקביא בן מהללאל לבנו עולה, שהעוז לחלוק על הרבים נובע רק משום שגם הוא עצמו קיבל מן הרבים. כך נראה לומר גם ביחס לרבי אליעזר: כוחו נובע מרבותיו שעומדים לצדו, ולכן הוא חש שאינו עומד לבד מול יתר החכמים.

¹¹ ויקרא יט, יח.

הוויכוח ההלכתי על טהרתו של התנור מרוכז בשאלת החתירה להבנת האמת ההלכתית; ואילו הקביעה של "אחרי רבים להטות" מתייחסת לדרך הכרעת ההלכה. אך אין די בשני אלו. גם כאשר מכריעים ופוסקים את ההלכה, יש לעשות זאת מתוך אהבה ואחוה, בבחינת "תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם"¹². כאן היתה בעיה. לפי דברי הגמרא, נעשתה כאן אונאת דברים לרבי אליעזר. המפרשים ברובם סתמו ולא פירשו מה טיבה של הונאה זו שנעשתה לרבי אליעזר. אבל בירושלמי מבואר: "לא הקפיד אלא על ידי ששרפו טהרותיו בפניו"¹³. אף שצדקן חכמי ישראל וקבעו יסוד מושרש ויסודי ש"לא בשמים היא" – מכל מקום יכלו לנהוג ביותר חמלה על חברם שזה עתה הכריעו נגדו ואף נידו אותו. יש כאן מסר מורכב. יש כאן מערכת של ערכים שמשלימים זה את זה וחייבים להתייחס אליה ככזו. רבי אליעזר נראה כסלע מוצק בבית המדרש, שאינו מוכן להתפשר ולקבל את עמדת הרוב. אך למעשה אנו רואים אותו גם באנושיותו ורגישותו. אנו רואים כיצד הוא מזיל דמעות – "זלגו עיניו דמעות"¹⁴ – וכיצד הוא מבטא את עלבונו בנפילת אפים שגורם בסופו של דבר למותו של רבן גמליאל. אכן, חכמי ישראל צודקים, הם קובעים קביעה היסטורית שהופכת להיות בסיס למעמדה של תורה שבעל פה, אך יחד עם זאת יש כאן קריאה, לאנושיות ליחס אוהב של תלמידי חכמים שמנעימים זה לזה בהלכה.

ו. רבי אליעזר בצעירותו ובזקנותו

לפני שנים מספר שמעתי מאחד מתלמידי הישיבה רעיון נפלא במהלך שיעור שעסק ברבי אליעזר. התלמיד אמר שייתכן שרבן יוחנן בן זכאי, רבו של רבי אליעזר, צופה את עתידו ואולי אף מזהירו ממנו. כך מסופר במסכת אבות:

חמשה תלמידים היו לרבן יוחנן בן זכאי, ואלו הן: רבי אליעזר בן הורקנוס, ורבי יהושע בן חנניה, ורבי יוסי הכהן, ורבי שמעון בן נתנאל, ורבי אלעזר בן ערך. הוא היה מונה שבחן: רבי אליעזר בן הורקנוס – בור סיד שאינו מאבד טפה, רבי יהושע – אשרי יולדתו, רבי יוסי – חסיד, רבי שמעון בן נתנאל – ירא חטא, ורבי אלעזר בן ערך – מעין המתגבר. הוא היה אומר: אם יהיו כל חכמי ישראל בכף מאזנים ואליעזר בן הורקנוס בכף שניה – מכריע את כולם. אבא שאול אומר משמו: אם יהיו כל חכמי ישראל בכף מאזנים ורבי אליעזר בן הורקנוס אף עמהם ורבי אלעזר בכף שניה – מכריע את כולם.

[משנה אבות, ב, ה-ט]

בכוחם של רבי אליעזר ורבי אלעזר בן ערך להכריע את כל חכמי ישראל בכישורנם הרב; רבי אליעזר ברוב ידיעותיו ושלטתו המוחלטת בתורה, ורבי אלעזר בן ערך בכוח חידושי העמוקים. רבי יוחנן בן זכאי רבם לא רק משבח את תלמידיו על מעלותיהם, הוא גם מנחה

¹² בבלי ברכות, סד ע"א.

¹³ ירושלמי מועד קטן, פ"ג ה

¹⁴ והשוו לתוספתא ידים, ב, טז: "וכשהגתי לזה, זלגו עיניו דמעות, אמר: 'סוד ה' ליריאיו' (תהלים כה, יד)... (עיינו עוד: משנה ידים, ד, ג; בבלי חגיגה, ג ע"ב).

אותם, שימשיכו לפתח את כשרונם, על פי מעלתם ושורש נשמתם. אולם ייתכן שיש כאן גם אזהרה: זה כוחכם, טפחו אותו, שמרו עליו, אך גם היזהרו ממנו. בכוחכם להכריע את כל החכמים, אך היזהרו שלא להיפרד מהם, ולחלוק עליהם עד כדי קרע ממש. מה אירע עם רבי אלעזר בן ערך, האיש שרבין יוחנן בן זכאי תלה בו תקוות גדולות? הלה כמעט שנעלם מן המקורות, וכמעט שאין הלכות או מימרות בשמו.¹⁵ בכל המקורות מוסכם שרבי אלעזר בן ערך שכח את תלמודו! כך למשל מובא באבות דרבי נתן:

ומפני מה לא נתגדל שמו בחכמה? אלא כיון שיצאו מירושלים, אמר אנה אלך; והוא שאמר נלך למאוס לעיר יפה שמימיה מתוקים – לא נתגדל שמו בחכמה, והם שאמרו נלך לנו ליבנה למקום שמאבהים התורה, למקום שתלמידי חכמים מרובים הם – נתגדל שמו בחכמה. משל אם יראה אדם דינר לצבע ואת הצמר לשולחני, זה אינו יודע מה טיבו של זה. אבל אם יראה צמר לצבע ואת הדינר לשולחני, זה מכיר אומנותו. הוא שאמר נלך לנו למאוס העיר יפה לעיר שמימיה יפים, כל מי שהוא מבקש ללמוד תורה ילך לו אחריה – נתמעט שמו בחכמה; והם שאמרו נלך לנו למקום שמאבהין את התורה, למקום שתלמידי חכמים מרובים הם – נתגדל שמו בחכמה.
[אבות דרבי נתן, נוסחא ב, פרק כט]¹⁶

רבי אלעזר בן ערך מסוגל אמנם להכריע את כולם בלימודו, אבל אין הוא מסוגל להיות מנותק מכולם. מי שהתנתק מחכמי ישראל וחשב ש"הם צריכים ליי" ול' אני צריך להם' – נתמעט שמו בחכמה. בסופו של דבר הוא לא הכריע את חכמי ישראל. אלא להפך, הוא הוכרע בעצמו בגלל ניתוקו מחבריו.

זה בדיוק מה שאירע עם רבי אליעזר. רבי אליעזר מנסה להכריע את כולם ולא לקבל את עמדתם. לא לכך נתכוון רבין יוחנן בן זכאי! להפך, רבין יוחנן בן זכאי רוצה להזהירו ממצב שבו ירצה להכריע את חכמי ישראל לבדו, כאשר יעמדו להכרעה בדין. שנים רבות מאחור יותר, זמן מה לפני פטירתו, שוב תעלה במרומו סוגיית תנורו של עכנאי בפני רבי אליעזר. כך מסופר בגמרא:

אמר רבה בר בר חנה: כשחלה רבי אליעזר נכנסו תלמידיו לבקר. אמר להן:

¹⁵ בעוד חבריו, רבי אליעזר ורבי יהושע, מוזכרים מאות פעמים במקורות שונים ומגוונים בהלכה ואגדה, רבי אלעזר בן ערך מוזכר במספר מועט של מקורות. מהמקורות הללו נראה שבאמת היה גדול תלמידיו של רבין יוחנן בן זכאי, עיינו בבלי חגיגה, יד ע"ב ואבות דרבי נתן (נוסחא א), פרק יד. מימרות בהלכה ממנו אנו מוצאים למשל בתוספתא תרומות ה, טו, וכן בירושלמי קידושין, פ"א ה"א (ובעוד כמה מקומות), אך לכלל הוראה והנהגה ממש כנראה לא בא.

¹⁶ השוו לקהלת רבה, פרשה ז: "חמשה תלמידים היו לו לרבי יוחנן בן זכאי, כל זמן שהיה קיים היו יושבין לפניו. כשנפטר הלכו ליבנה, והלך רבי אלעזר בן ערך אצל אשתו לאמאוס, מקום מים יפים ונוה יפה, המתין להם שיבאו אצלו ולא באו. כיון שלא באו בקש לילך אצלם ולא הניחתו אשתו; אמרה: מי צריך למי? אמר לה: הן צריכין לי, אמרה לו: חמת העכברים? שמע לה וישב לו עד ששכח תלמודו". וכן בבלי שבת, קמז ע"ב: "רבי אלעזר בן ערך אחמית אצל העכברים? שמע לה וישב לו עד ששכח תלמודו". הביטוי 'איעקר', שמופיע בגמרא הוא חריף הרבה יותר, אולם לפי הגמרא, לבסוף חכמים התפללו עליו וחזר לתלמודו.

¹⁷ על פי קהלת רבה, ראו בהערה הקודמת.

חָמָה עֲזָה יֵשׁ בְּעוֹלָם. הַתְּחִילוּ הֵן בּוֹכִין וְרַבִּי עֲקִיבָא מִשְׁחָק. אִמְרוּ לוֹ: לְמָה אַתָּה מִשְׁחָק? אִמְרָה לָהֶן: וְכִי מִפְּנֵי מָה אַתָּם בּוֹכִים? אִמְרוּ לוֹ: אִפְשָׁר סִפְרָה תוֹרָה שְׂרוּי בְּצַעַר, וְלֹא נִבְכָּה? אִמְרָה לָהֶן: לִכְךָ אֲנִי מִשְׁחָק. כֹּל זְמַן שֶׁאֲנִי רוֹאֵה רַבִּי, שֶׁאֵין יַיִנוּ מִחֲמִיץ וְאֵין פִּשְׁתָּנוּ לֹקֵה, וְאֵין שְׁמִנּוּ מִבַּאִישׁ, וְאֵין דּוֹבֶשֶׁנוּ מִדְּבִישׁ, אִמְרָתִי: שְׂמָא חֶס וְשְׁלוֹם קִיבֵל רַבִּי עוֹלָמוּ. וְעֲשִׂישׁוּ שֶׁאֲנִי רוֹאֵה רַבִּי בְּצַעַר – אֲנִי שְׂמַח. אִמְרָה לוֹ: עֲקִיבָא, כְּלוֹם חִסְרָתִי מִן הַתּוֹרָה כּוֹלָה? אִמְרָה לוֹ: לִימְדַתְּנוּ רַבִּינוּ: 'כִּי אָדָם אֵין צְדִיק בְּאַרְץ אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה טוֹב וְלֹא יַחְטֵא' (קֹהֶלֶת ז, כ).

[בבלי סנהדרין, קא ע"א]¹⁸

נתבונן בסיטואציה. רבי אליעזר חולה, ונכנסין חכמי ישראל לבקר¹⁹. מצבו הבריאותי קשה, וחכמי ישראל בוכים בראותם אותו. ייתכן שהם בוכים גם על כך ששנים רבות נותק הקשר מרבי אליעזר בגלל פרשיית תנורו של עכנאי, ועתה הם חשים את הטרגדיה הגדולה במלוא עוצמתה. אך רבי עקיבא, זה שאזר אומץ לבשר לרבי אליעזר על נידויו, עומד עתה ושוחק. הסברו של רבי עקיבא מרחיק ראות, בדיוק כמו במעשים האחרים שבהם כל החכמים בוכים והוא שוחק²⁰. נראה שכאשר רבי עקיבא אומר לרבי אליעזר רבו ש"אין צדיק בְּאַרְץ אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה טוֹב וְלֹא יַחְטֵא"²¹, הוא רומז לו שגם הוא עצמו צריך להרהר בתשובה עתה, בזמן המיוחד הזה²². האם לא רמז כאן רבי עקיבא לפרשייה שקרעה את עולם החכמים, פרשת "תנורו של עכנאי"? האם לא אזר כאן רבי עקיבא אומץ בדיוק כמו אז, וכתלמיד נאמן הוכיח את רבו בדרך רמז ובצורה עקיפה, על מנת שיוכל לתקן?²³

¹⁸ **הערות העורך:** ניתן לקשר לכך גם את הסיפור המובא מיד אחר כך בגמרא, שבו רבי עקיבא – לעומת שאר החכמים, שמשבחים את רבי אליעזר על גדולתו – אומר לרבו "חביבים יסורין", והוא לומד זאת ממנשה שחזר בתשובה וחזר למלכותו בעקבות ובזכות הייסורים הקשים שעברו עליו. כלומר, יש כאן רמז לרבי אליעזר, שהייסורים שעבר בשל הנידוי נועדו לגרום לו להרהר בתשובה על עמדתו בסיפור "תנורו של עכנאי". ובעוד מקום מצינו את רבי עקיבא מזכיר לרבו עניין בעייתו שהוא היה קשור בו – הנאתו מדברי מינות (נצרות) – שבגין כך הוא "נתפס על דברי מינות" (נתפס ע"י הרומאים בעוון קשר לכת הנוצרית שנרדפה בידי הרומאים בתקופה הראשונה לקיומה), עיינו: תוספתא חולין, ב, כד; בבלי עבודה זרה, יז ע"א.

¹⁹ בסיפור זה כתוב "תלמידיו", אך בסיפור המובא מיד אחר כך בעניין ייסוריו של רבי אליעזר כתוב שנכנסו אצלו "רבי טרפון ורבי יהושע ורבי אלעזר בן עזריה ורבי עקיבא".

²⁰ ראו בבלי מכות, כד ע"א.

²¹ קהלת ז, כ.

²² עיינו **בערוך לנר** כאן, שביאר שרבי עקיבא סבר שייסורי הצדיק באים לא רק כדי לכפר על הדור, כדעת חכמים, אלא גם מחמת עצמו: "ואף דצדיק גמור הוא, אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא..." ובצדיקים מדקדק הקב"ה כחוט השערה".

²³ השוו לדברי הרמב"ם, **משנה תורה**, הלכות תלמוד תורה, ה, ט: "ראה רבו עובר על דברי תורה, אומר לו: למדתנו רבנו כך וכך". ועיינו **בשורת תורה לשמה** (לרבי יוסף חיים מבגדאד, **הבן איש חי**), סימן רס: "שאלה. תלמיד אחד נכנס אצל רבו שהיה שרוי בצער גדול, ואמר לו התלמיד דברים לנחמו: רבי, אל תצטער כי היסורין יועילו לכפרת עונות. ואחד ערער על התלמיד בשביל שאמר דברים אלו לרבו באומרו לא אורה ארעא להחזיק את רבו כבעל עונות שאומר לו שהיסורין שלו יועילו לכפרת עונות יפה אמר זה המערער או לאו. יורנו המורה לצדקה... תשובה. אין בזה זילותא לרבו ולית בה חשש כלל, כי כן מצינו בגמרא דסנהדרין דף ק"א... אמר לו: למדתנו רבינו: 'כי אדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא', עיין שם, הרי רבי עקיבא אומר לרבי אליעזר רבו שהוא רואה היסורין שלו לכפרת עונות. אך ודאי צריך שיאמר התלמיד בלשון נסתר ככתוב בשאלה, ולא יאמר לנוכח (בפירושו) כפרת עונותיך".